ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

TILNING KELIB CHIQISHI HAQIDAGI NAZARIYALAR VA ULARNING ILMIY ASOSLARI

Eshonqulova Aziza

Termiz davlat universiteti

O‘zbek filologiyasi fakulteti 4-bosqich 223-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslik nazariyasining eng dolzarb va bahsli masalalaridan biri — inson tilining kelib chiqishi (glottogenez) muammosi tadqiq etiladi. Tadqiqotda tilning paydo bo‘lishiga oid antik davr falsafiy qarashlari, XVIII–XIX asrlarda shakllangan biologik hamda ijtimoiy nazariyalar, shuningdek, zamonaviy kognitiv va genetik yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinadi. Nazariy qarashlarni asoslash uchun o‘zbek va boshqa tillardagi aniq lingvistik dalillar tahlilga tortilib, masalaning ilmiy yechimiga doir xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: glottogenez, tilning kelib chiqishi, tovushga taqlid nazariyasi, undov nazariyasi, mehnat chaqiriqlari nazariyasi, ijtimoiy kelishuv, kognitiv evolyutsiya, FOXP2 geni.

KIRISH

Tilning kelib chiqishi masalasi (glottogenez) tilshunoslik, falsafa, antropologiya va psixologiya fanlari tutashgan nuqtada turuvchi murakkab nazariy muammodir. Insoniyat jamiyati shakllanishida muhim omil bo‘lgan nutqning qachon, qayerda va qanday mexanizmlar asosida yuzaga kelgani asrlar davomida olimlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Garchi 1866-yilda Parij lingvistik jamiyati ushbu mavzuda ilmiy ma’ruzalar qabul qilishni vaqtincha to‘xtatgan bo‘lsa-da, XX asr oxiri va XXI asr boshlarida neyrolingvistika, genetika hamda paleoantropologiya fanlarining rivojlanishi glottogenez muammosini yangi ilmiy bosqichga olib chiqdi.

Ushbu maqolaning maqsadi — tilning kelib chiqishi haqidagi asosiy nazariyalarni tizimli ravishda o‘rganish, ularning kuchli va zaif tomonlarini qiyosiy tahlil qilish hamda til materiallari asosida ularning ilmiy asoslarini yoritib berishdir.

ASOSIY QISM

1. Tilning kelib chiqishiga oid an’anaviy (biologik va individual) nazariyalar. Tilshunoslik tarixida tilning paydo bo‘lishini insonning biologik tabiati va hissiyotlari bilan bog‘lovchi bir qator nazariyalar ilgari surilgan:

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

— **Tovushga taqlid nazariyasi (onomatopeya).** Antik davr faylasuflari (Demokrit, Platon) hamda keyinchalik G. V. Leybnits tomonidan rivojlantirilgan ushbu nazariyaga ko‘ra, dastlabki so‘zlar ibtidoiy insonlarning tabiatdagi hayvonlar, qushlar va jonsiz jismlar chiqaradigan tovushlarga taqlid qilishi natijasida yuzaga kelgan [1, 45-b.].

— **Undovlar nazariyasi.** Epikur, J. J. Russo va V. fon Gumboldt qarashlarida aks etgan bu g‘oya insonning kuchli ichki kechinmalari — og‘riq, qo‘rquv, hayrat yoki quvonch paytida beixtiyor chiqargan tovushlari (undovlari) keyinchalik ma’lum ma’no kasb etib, so‘zlarga aylanganini ta’kidlaydi [2, 82-b.].

— **Mehnat chaqiriqlari nazariyasi.** XIX asr nemis olimi Lyudvig Nuare tomonidan asoslangan ushbu nazariya tilning paydo bo‘lishini jamoaviy jismoniy mehnat jarayonidagi ritmik hayqiriqlar bilan bog‘laydi. Olimning fikricha, birgalikdagi mehnat harakatlarini muvofiqlashtirish uchun chiqarilgan tovushlar dastlabki fe’l o‘zaklarini hosil qilgan [3, 114-b.].

2. Ijtimoiy va zamonaviy ilmiy yondashuvlarning qiyosiy tahlili. An’anaviy nazariyalar tilning faqat tovush qobig‘i qanday shakllanganini qisman tushuntirsa-da, tilning asosiy vazifasi — fikr almashish va jamiyatni birlashtirish mexanizmini ochib bera olmaydi. Shu sababli F. Engelsning **mehnat nazariyasi** tilni ijtimoiy zarurat mahsuli sifatida talqin qiladi: ibtidoiy odamlarning birgalikda mehnat qilishi natijasida ularda bir-biriga nimadir deyish ehtiyoji tug‘ilgan va bu ehtiyoj nutq organlarining rivojlanishiga olib kelgan [4, 29-b.].

Zamonaviy tilshunoslikda esa **N. Xomskiyning generativ (biolingvistik) nazariyasi** hamda **M. Tomaselloning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi** o‘zaro raqobatlashadi. Ularning asosiy farqli jihatlari quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

Qiyosiy mezonlar	N. Xomskiy (Biolingvistik yondashuv)	M. Tomasello (Ijtimoiy-kognitiv yondashuv)
Asosiy manba	Genetik mutatsiya va tug‘ma universal grammatika	Jamoaviy hamkorlik va imo-ishoralar evolyutsiyasi
Tilning vazifasi	Dastlab ichki tafakkur quroli sifatida paydo bo‘lgan	Dastlab muloqot va hamkorlik vositasi bo‘lgan

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

Rivojlanish shakli	Tezkor va sakrashsimon evolyutsion o‘zgarish	Bosqichma-bosqich madaniy-ijtimoiy taraqqiyot

Shaxsiy ilmiy tahlil: Yuqoridagi ikki zamonaviy qarashni qiyoslar ekanmiz, ular bir-birini inkor etmasligi, aksincha, to‘ldirishini ko‘rish mumkin. Xomskiy ta’kidlagan biologik asos (masalan, nutq apparati va miyadagi Broka hamda Vernike markazlari, shuningdek, *FOXP2* genining mavjudligi) insonga tilni o‘zlashtirish *qobiliyatini* bergan [5, 196-b.]. Biroq, agar inson Tomasello ko‘rsatgan ijtimoiy muhit va muloqot ehtiyojidan uzib qo‘yilsa (masalan, «Mauglilar» fenomeni), biologik qobiliyatning o‘zi tilni yuzaga keltira olmaydi. Demak, glottogenez — biologik imkoniyat va ijtimoiy zaruratning uzviy sintezidir.

3. Til materiallari asosida nazariyalarning lingvistik tahlili. Tilning kelib chiqishiga doir nazariyalarning real til tizimidagi izlarini quyidagi lingvistik birliklar tahlilida ko‘rish mumkin:

1) *Taqlid so‘zlar tahlili (Tovushga taqlid nazariyasi asosida):* O‘zbek tilidagi *taq-tuq, gumbur-gumbur, shivir-shivir, chiyillamoq, qarg‘a* kabi birliklar bevosita tabiat tovushlariga taqlid asosida shakllangan. Masalan, *qarg‘a* qushining nomi uning chiqaradigan *«qag‘-qag‘»* tovushiga taqlidan yasalgan (ingliz tilida *cuckoo* — kakku qushi ham aynan tovushga taqlid mahsulidir). Bu misol dastlabki nominatsiya (nomlash) jarayonida akustik o‘xshashlik muhim rol o‘ynaganini isbotlaydi.

2) *Emotsional undovlar tahlili (Undovlar nazariyasi asosida):* O‘zbek tilidagi *oh, voh, voy, uf, eh* kabi so‘zlar insonning fiziologik va ruhiy holatini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalaydi. Masalan, *«Voy!»* undovi og‘riq yoki qo‘rquvning bevosita tovush reaksiyasi bo‘lib, keyinchalik til tizimida *voy-dod* yoki *voyvoylamoq* kabi mustaqil leksemalar yasalishiga asos bo‘lgan.

3) *Imo-ishora va undash birliklari tahlili (Kognitiv-ijtimoiy nazariya asosida):* O‘zbek tilidagi *ma, hoy, ey, qani* kabi undash so‘zlari hamda *bosh irg‘amoq* (tasdiq), *qo‘l siltamoq* (inkor) kabi paralingvistik birliklar nutqdan oldin muloqotda ishora va qisqa signallar ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi. Masalan, *«ma»* so‘zi biror narsani uzatish harakati bilan birga qo‘llanilib, predikativ ma’no tashuvchi eng qadimgi signal-so‘z vazifasini o‘tagan.

4) *Mehnat jarayoniga oid ritmik undovlar (Mehnat chaqiriqlari nazariyasi asosida):* O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va mehnat qo‘shiqlarida uchraydigan *«yo hayyu-yo huy», «xo‘p-hayda», «yor-yor»* yoki og‘ir yuk ko‘tarishda aytiladigan *«ha-a-a, ol!»* kabi ritmik chaqiriqlar jismoniy harakatni bir maromga solishga xizmat qiladi. Bu

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

hodisa ritm va tovushning jamoaviy faoliyatni boshqarishdagi tarixiy ildizlarini aks ettiradi.

5) *Bolalar nutqidagi dastlabki leksik qatlam (Biolingvistik yondashuv asosida):* Dunyoning ko‘plab tillarida ota-onani anglatuvchi so‘zlarning fonetik tuzilishi bir xil: o‘zbek tilida *ona/aya, ota/dada*, rus tilida *мама, нана*, ingliz tilida *mama, papa*. Buning sababi lab-lab (*p, b, m*) va til oldi (*t, d*) undoshlarining artikulyatsion jihatdan eng oson talaffuz qilinishidir. Bu holat tilning shakllanishida inson nutq apparatining fiziologik tuzilishi birlamchi omil bo‘lganini tasdiqlaydi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy va lingvistik tahlillar natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. **Yagona nazariyaning yetarli emasligi:** Tovushga taqlid, undovlar va mehnat chaqiriqlari nazariyalari tilning paydo bo‘lish mexanizmini bir tomonlama yoritadi. Ular til leksikasining juda kichik qismini (onomatopoetik va emotsional qatlamni) izohlay olsa-da, murakkab grammatik qurilish va mavhum tushunchalar qanday paydo bo‘lganini tushuntirib bera olmaydi.

2. **Kompleks yondashuv zarurati:** Tilning kelib chiqishi birgina sabab (faqat taqlid yoki faqat mehnat) bilan bog‘liq bo‘lmagan murakkab evolyutsion jarayondir. Zamonaviy fan nuqtayi nazaridan, glottogenez inson miyasi va nutq apparatining biologik rivojlanishi (biolingvistik asos) hamda ibtidoiy jamoalardagi hamkorlik va muloqot ehtiyojining (ijtimoiy-kognitiv asos) o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida sodir bo‘lgan.

3. **Til taraqqiyotining uzluksizligi:** Tahlil qilingan o‘zbek tilidagi taqlid so‘zlar, undovlar va artikulyatsion sodda leksemalar tilning eng qadimgi qatlamlari hozirgi zamonaviy tillar tarkibida ham o‘z izini saqlab qolganini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. — Toshkent: Sharq, 2010. — 176 b.

2. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. — 264 b.

3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jildlik. 1-jild. — Toshkent: Akademnashr, 2012. — 380 b.

4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. — 312 b.

5. Tomasello M. Origins of Human Communication. — Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2008. — 393 p.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026
6. Chomsky N. What Kind of Creatures Are We? — New York: Columbia University Press, 2016. — 184 p.